

З ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

Василь Дубровський

●

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Підготовка до друку, передмова і примітки Олександра Коваленка

Відомий український історик Василь Дубровський прожив досить довге і сповнене важких випробувань життя. Народився він 19 травня 1897 р. у Чернігові, а помер 23 квітня 1966 р. далеко від Батьківщини у Річмонді, Віджінія, що у США. Між цими датами - навчання у Чернігівському духовному училищі, Чернігівській духовній семінарії та Ніжинському історико-філологічному інституті, робота в архівних і освітянських установах, навчальних закладах Чернігова та Харкова, арешт, ув'язнення і заслання до Забайкалля, активна участь у науковому та культурно-освітньому житті Харкова за років окупації, поневіряння в таборах для «переміщених осіб» у Західній Німеччині й, нарешті, переїзд до США, де В.Дубровський працював на музейній ниві й співробітничав з провідними осередками української еміграційної історіографії.¹ Наукові студії він розпочав ще на студентській лаві під керівництвом проф. Г. Максимовича, причому діапазон дослідницьких інтересів В. Дубровського був напрочуд широкий: історія України, архівознавство, музеєзнавство, тюркологія, політологія, історія США. Втім, доробок ученого і досі не зібраний до купи і не систематизований. До того ж значна частина наукових праць В. Дубровського, що з різних причин не потрапила на друкарський верстат, була втрачена під час арешту, заслання і воєнного лихоліття.² Неабиякий інтерес становить публіцистика В. Дубровського, а також вміщені на сторінках еміграційної періодики мемуари - справжні документи своєї доби. Варто зауважити, що їх фрагменти і одна з неопублікованих студій В.Дубровського - «Пожежа 1750 року в старому Чернігові» були нещодавно оприлюднені в журналі «Сіверянський літопис».³

Становлення В. Дубровського як науковця і педагога відбулося, на нашу думку, протягом 1919-1925 рр., проведених у Чернігові, куди він повернувся після закінчення вищої школи в Ніжині. Саме в Чернігові В.Дубровський започаткував цілу низку наукових проєктів, завершених вже у харківський період його життя. Чернігівський доробок енергійного початківця складається здебільшого з невеликих за обсягом публікацій на шпальтах місцевих газет і журналів. З - поміж них на особливу увагу заслуговує стаття «Проблеми історичного вивчення Чернігівщини», надрукована в часопису «Коммунистический путь», який протягом 1923-1925 рр. видавав Чернігівський губком КП(б)У.⁴ Це була, власне, чи не перша спроба відповісти на виклик часу, що владно висував нові вимоги перед регіональною історіографією, як і перед усією історичною наукою підрадянської України. Констатувавши здобутки дослідників минулого від О. Шафонського до Д. Дорошенка, В. Дубровський дуже стисло, але досить майстерно окреслив головні віхи багатоміркової історії краю і зосередив увагу на необхідності зміни пріоритетів у її подальшому вивченні. Йшлося насамперед про дослідження «класової боротьби й революційного руху», а також «матеріальної культури» у широкому сенсі цього поняття. На його думку, навіяну передусім марксистською методологією, студіювати необхідно «не біографії чи окремі анекдотичні події, а економічні підвалини і соціальні зміни на їхньому ґрунті». Тільки в такий спосіб, як гадав В. Дубровський, можна опрацювати «історію місцевого краю в

матеріалістичному освітленні». Крім того, він вважав за необхідне вивчати не тільки археологічні старожитності, а «всі пам'ятки матеріальної культури» аж до кустарних виробів і сільськогосподарських знарядь новітнього часу. Причому В. Дубровський стверджував, що такі масштабні завдання не під силу окремим дослідникам і закликав до об'єднання їхніх зусиль «шляхом заснування громадських наукових інституцій».

Ці сповнені молодечого запалу рядки засвідчують ейфорію, заручниками якої стала ціла генерація науковців і митців - будівничих українського відродження 20-х рр. минулого століття. Сподівання на порозуміння і компроміс з більшовицькою владою невдовзі розвіялись, а масові репресії проти української національної інтелігенції виявили справжнє обличчя тоталітарного режиму. Гірке розчарування очікувало і на В.Дубровського, але поки що він буквально випромінює оптимізм... Варто також зауважити, що В. Дубровський не обмежувався закликами, але й намагався долучитись до їх практичної реалізації як учений і організатор архівної справи та красзнавчих студій в регіоні. Втім, це вже інший сюжет, що заслуговує на спеціальне дослідження.

У додатку до публікації статті В. Дубровського вміщено три його листи до чільного українського історика тієї доби академіка М. Грушевського. Вони, зокрема, свідчать про досить міцні зв'язки між київським і харківським осередками української історіографії 20-х рр., а також про наполегливу роботу В. Дубровського над проблемами соціально-економічної та політичної історії України XVIII - XIX ст.

Листи В.Дубровського, що збереглися у складі особового фонду М.Грушевського у Центральному державному історичному архіві України в Києві⁵, друкуються згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням усіх лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. Скорочені слова в разі потреби доповнено без застережень, дещо модернізовано й пунктуацію. У примітках наведено стислу інформацію про осіб, установи та наукові проекти, що згадуються в листах.

Джерела та література:

1. Докладніше див.: Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. - К., 2001. - С. 122 - 140.
2. Биковський Л. Василь Дубровський (1897 - 1996): [Некролог] // Український історик. - 1966. - Ч. 1-2. - С. 95-96.
3. Дубровський В. Пожежа 1750 року в старому Чернігові / Підготовка до друку та передмова О. Коваленка і Т. Вороніної // Сіверянський літопис. - 1997. - № 6. - С. 154-166; Коваленко О., Курас Г. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові // Сіверянський літопис. - 1999. - № 1. - С. 148 - 155 (спогади В. Дубровського про перебування М. Грушевського в Чернігові влітку 1924 р.); Дубровський В. Уривки зі споминів / Публікація і передмова Г. Кураса // Сіверянський літопис. - 2000. - № 6. - С. 145 - 150; Дубровський В. Різдво шістдесят років тому / Підготовка до друку та передмова Г. Кураса // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 162 - 165.
4. Дубровський В. Проблеми історичного вивчення Чернігівщини // Коммунистический путь (Чернигов). - 1924. - № 6 - 7. - С. 100 - 102.
5. Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 1235. - Оп.1. - Спр. 462. - Арк. 1-5.

Наукове вивчення історії Чернігівщини почалося ще в другій половині XVIII ст. Але крім книжок, що мають зараз тільки бібліографічне значення, та ще популярних компіляцій ми зараз не маємо нарису історії нашого краю, хоча такий був би дуже потрібним як для загального користування, так зокрема й особливо для шкіл.¹

Територію краю, який ми звемо Чернігівщиною, не слід обмежувати рамками сучасного адміністративного розподілу. Історичне вивчення її передбачає встановлення обсягу історично-етнографічної площі Чернігівщини, за яку взагалі вважають територію заселену, починаючи з VIII ст., сіверянами, цеб-то басейн рік Десни з Сеймом та Остром і Сули, і зв'язаними з ними в старі часи радимичами, що жили по річці Сожу, і вятичами, що мешкали по верхів'ях Оки, Угри і Жиздри. Треба тільки зазначити, що окраїнні землі, які в X - XI ст. зложилися в князівства Переяславське, Муромське та Рязанське, дуже слабо трималися свого осередку - Чернігова, і при першій нагоді відокремилися.

Але вже в ці часи Чернігів відігравав роль досить великого й культурного міста, яке мало свої торговельні шляхи, незалежні від київського «варязько-грецького»: по Сейму, Донцю, Дону сіверяне їздили до Тмутаракані і Візантії, по Десні вверх пробиралися за м. Брянськ у Суздальсько-Володимирські землі, по Десні, Сожу плвли до Дніпра, а там пробиралися по Прип'яті на захід-у Галичину й Польщу і на північ до Литви. Вже 1024 року, коли Мстислав (будівник Спаського собору в Чернігові) подолав біля Листвена

Ярослава, Чернігівщина, об'єднавши всі землі по лівому боці Дніпра, зробилась незалежною системою князівств, яке становище було затверджено на конгресі князів у Любечі 1097 року.

В першій половині VIII ст. на території тодішньої Чернігівщини були такі культурні осередки, крім Чернігова, як: Остер, Лутава, Морівійськ, Сосниця, Сновськ, Новгородок, Брянськ, Вшиж, Карачов, Любеч, Мглин, Глухів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Курськ, Трубчевськ, Ольгов, Мезенськ, Новосиль, Дідославль, Козельськ, Гомій, Чичерськ, Білавіжа, Всеволож, Уненіж, Баруч, Бронькняж, Серебряний, Полкостен, Прилук, Переволока, Попаш, В'яхань, Лукомль, Римов, Саков, Лубно, Желни, Лтава й інші. Оселі Чернігівщини тягнулися аж до сучасного Харкова (м. Донець). Чернігівське велике князівство мало свою монетну систему (гривни чернігівські), свої внутрішні ринки з досить розвиненим торговельним господарством (головні - Чернігів, Новгородок, Брянськ), вело жваві торговельні зносини з іншими краями, мало свою окрему закордонну політику.

Після монгольської руїни (1240 р.) Чернігівщина на деякий час підупадає, а прилучившись у другій половині XIII ст. до Литви і розклавшись на три уділи (Чернігівський, Новгород-Сіверський і Стародубський), вона знову відограває значну економічну роль в відносинах Півночі з Півднем, бо торговельний шлях з Московщини в генуезьку Кафу (в Криму) тягнувся по Десні й Дніпру. Тому Москва уперто змагається вирвати у Литви цей торговельний шлях, ведучи боротьбу за Чернігівщину на протязі XVI - XVII століть. На деякий час Чернігівщина робиться вузлом міжнародних суперечок Східної Європи. Звідси починають свої рухи на Москву самозванець Дмитро I, польська інтервенція під час «Смутного времени».

Козацька революція 1648 р. охопила також і «воєводство Чернігівське»: 30000 повстанців знищили тут владу польських панів і вигнали їх проводиря Ярему Вишневецького до Польщі.

Класова боротьба не вгамовується на Чернігівщині ні після прилучення до Москви (1654 р.), ні після «Чорної ради» в Ніжині (1663 р.), де козацька голота перевернула владу казачкої старшини, ні у XVIII - XIX ст. в формі селянських рухів. На Чернігівщині, поділений на полки - Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, - відбувається низка важливих історичних подій: похід польського короля Казимира в 1663 р. аж до Глухова, вигнання московських воєвод у 1668 р., зрада Мазепи й війна з шведами 1709 р., у 1782 р. касується козацький адміністративний устрій, і замість полків Чернігівщина розподіляється на намісництва: Чернігівське й Новгород-Сіверське (по 11 повітів у кожному), а повіти Остерський та Козелецький переходять до Київського намісництва. Потім у 1796 р. вся Лівобічна Україна об'єднується у Малоросійську губернію з 5 провінціями по 4 округи в кожній. Тільки в 1802 р. Чернігівщина реформується в губернію з 12, а потім 15 повітами і існує в останньому вигляді аж до 1919 р.

З початком революційного руху Чернігівщина займає в ньому не останнє місце, бо дуже загострені аграрні суперечності викликають великі селянські повстання в 1860-х рр., 1904 - 1905 рр. В часи громадянської війни 1917 - 1919 рр. Чернігівщина стає ареною впертої боротьби між радянськими військами і повстанцями, з одного боку, і гетьманськими, німецькими, петлюрівськими, денікінськими, бандитськими лавами з другого.

Але не тільки в історичному відношенні Чернігівщина уявляє ще мало розроблене і досить цікаве поле для дослідження. Чернігівщина була заселена ще з часів кам'яного віку (археологічні находки біля с.Мезін, с.Вишеньок, с.Виползова, м. Чернігова та багато інших.), палеолітичної, неолітичної трипільської доби. Досліди проф. Самоквасова, який на протязі майже 40 років розкопав на Чернігівщині біля 300 поганських похоронних курганів сіверян, реконструювали цілком їх матеріальний побут, світогляд і етнографічні прикмети. А зареєстровано ним цих курганів більше 1000. Незарахованих реєстрованих лишається, без сумніву, ще більше. Треба згадати про досліди останніх років проф. І.В. Моргилевського по вивченню архітектурних пам'яток домонгольської доби в Чернігові (Спаський собор XI ст. і Єлєцька церква XII ст.), які ведуться вже 2 роки і мусять продовжуватися далі.

Зазначивши, який цікавий об'єкт для наукового дослідження уявляє Чернігівщина в історичному відношенні, підкреслюю основні напрямки нашого вивчення її, які вимагаються сучасним ментом і станом суспілезнавчих наук. Перед нами зараз стоять

дві головні проблеми: 1) вивчення класової боротьби й революційного руху; 2) дослідження матеріальної культури з найстаріших часів - в умовах і межах місцевого життя. Матеріалом для першого завдання є величезні й дуже коштовні архівні фонди XVII - XX ст., які мають у розпорядженні Чернігівського губернського історичного архіву, окремі збірки документів у Литовській Метриці (Московський архів бувшого Міністерства юстиції), в Київському архіві давніх актів (бувчий Університетський), у Харківському центральному архіві (справи часів Гетьманщини), Рум'янцевський опис (у Ленінграді, Києві, Чернігові), окремі рукописні джерела (літопис Л. Боболінського, плани міст, грамоти, юридичні акти і т. і.).

Головними моментами цієї праці будуть: походження і розвиток кріпацтва на Чернігівщині, землеволодіння і аграрне питання; зріст, міграція і соціальне розслоєння населення по ревізьких сказках; оподаткування населення; розвиток сільського господарства, торгівлі, ремесл і промисловості; класова боротьба (головним чином селян з поміщиками); реакційна роля духівництва; розвиток міст і історія цехів; історія революційного, професійного руху і радянського будівництва.

Оскільки нам потрібно вивчати не біографії чи окремі анекдотичні події, а економічні підвалини і соціальні зміни на їхньому ґрунті, то це можливо тільки на підставі масового індукційного дослідження і узагальнення однотипних явищ певної доби. Тільки таким шляхом можна збудувати історію місцевого краю в матеріалістичному освітленні.

Що торкається до другого завдання, то не можна його обмежувати тільки доісторичними часами і суто археологічними дослідженнями. Потрібно вивчати всі пам'ятки матеріальної культури від старої буси, черепка, монети, старої будівлі (домонгольської, барокової) до ближчих хронологічно до нас речей - народні кустарні вироби, примітивне сільсько-господарче знаряддя, різні побутові речі тощо. Тільки на підставі вивчення продукційної техніки минулого й сучасного життя ми можемо скласти певне матеріалістичне уявлення розвитку нашого краю і керувати ним.

У обох цих випадках, як справа вивчення історико-культурних матеріалів, так і постулятивна до неї справа виявлення (реєстрації) й охорони від загиби цих джерел до історії населення Чернігівщини, не під силу стає при сучасному стані науки окремим дослідникам. Треба провадити її колективними зусиллями, притягнувши до цього найбільш освічені кола радянського громадянства шляхом заснування громадських наукових інституцій, гуртків, товариств тощо. Державні наукові інституції, як Губарх і Губмуз, тільки на добре можуть скористуватися з цього.

1 Нагадаємо такі головні матеріали, як: Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание - К., 1851; Багалей Д. История Северского княжества. - К., 1882; Голубовський П. История Северной земли - К., 1882; Домбровский В. Очерк Черниговской области в древнее и новое время. - К., 1846; Зотов Д. О Черниговских князьях по Любецкому синодику. - СПб., 1892; Русов А. Описание Черниговской губернии. - Т. I. - Гл. I; Верзилов А. Краткий исторический обзор г. Чернигова и управление в нем. - Чернигов, 1901; Иренин. Черниговщина. - Чернигов, 1918; Дорошенко Д. Коротенька історія Чернігівщини. - Чернігів, 1918. Крім того є матеріали, розпорошені по періодичних виданнях («Черниговские губернские ведомости», «Земский сборник Черниговской губернии», «Труды XIV Археологического съезда», «Труды Черниговской ученой архивной комиссии») і загальних працях (Лазаревский А. «Описание Старой Малороссии» - Т. I - II і інш.). Є статті і замітки до історії окремих міст і місцевостей Чернігівщини (Новгорода-Сіверського, Седнева, Кролевця та інш.).

Додаток

Листи В. Дубровського до М. Грушевського

№ 1

26.VIII.1927

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Щиро дякую за Вашу ласкаву відповідь. Отже буду готуватися до своєї доповіді 20.X. на засіданні Історичної секції.¹ Чи треба виготовити тези й оскільки детальні? За який термін до засідання треба їх подати?

За пропозицію друкувати в Записках також дякую і приймаю цю пропозицію. Але ж про це доведеться порадитися вже після моєї доповіді, бо може що-небудь прийдеться доповнювати чи змінювати. За гонораром я не женуся, - для мене буде досить, коли Ви згодитеся

прийняти «Д. Апостола»² в рукописному вигляді і передрукувати його за рахунок секції, бо для власної кешені передрук 20 аркушів був би занадто великою витратою.

Грошова допомога на передрук матеріалів про селян доби кріпацтва³ дуже допоможе мені і, головне, прискорить цю справу. Але перед тим, як прохати від Вас цих грошей, я хочу подати Вам декілька копій цих документів і одержати від Вас поради та вказівки, як найліпше зробити їх передрук (можуть бути варіанти), щоб найдоцільніше витратити ці гроші. Розмір тому можна зробити ad libitum (чи 1782-1800 р., чи 1782-1825 р., чи 1782-1861 р.; чи всі судові установи, чи частину їх і т.п.). Вступна стаття, безперечно, треба, - можна 11/2 - 3 арк. Гадаю у вересні погодить цю справу з Вами і коли будуть гроші на передрук, то за зиму можна цей том виготовити.

З щирим привітом В. Дубровський

Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 462. - Арк. 1-2.

№ 2

2.X.1927 Одеса

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Несподівана службова командировка на три тижні примушує мене прохати Вас відстрочити мою доповідь, що передбачалася на 20.X., на листопад. Отже, не гнівайтесь за це дуже на мене. Про Ваші розпорядження прошу повідомити через С.В. Глушко.⁴

З щирою пошаною В. Дубровський

Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 462. - Арк. 3.

№ 3

8.XII.1927

Вельмишановний Михайло Сергієвич!

Сьогодні Федір Яковлевич Савченко⁵ сказав мені, що 15.XII засідання Історичної секції не буде, бо воно повинно бути 8.XII (сьогодні); знову через два тижні, цеб-то 20. XII.

Між тим Сільвестр Васильович⁶ і в Києві своєму, і пізніш, коли він приїздив сюди, казав, що на 15.XII. призначається засідання Історичної секції з моєю доповіддю про Д. Апостола.

Отже, прошу Вас сповістити про дійсний день засідання Історичної секції. Коли мені треба прийхати для доповіді. Коли дійсно засідання перенесено на 22.XII - для мене це краще.⁷ Моя робота зараз передруковується. Передруковано - Вступ і 1-шу главу - 106 стор., друкується 2 і 3 глави, що матимуть до 250 стр. Робота на 50 % зроблена, але чи встигнуть закінчити передрук до 13.XII (день можливого від'їзду) - не знаю.

Отже, прошу вибачити за турботи.

Будь ласка, сповістіть.

З щирою пошаною В. Дубровський.

Центральний державний історичний архів України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 462. - Арк. 4-5.

Примітки

1. Історична секція колишнього Українського наукового товариства у Києві - реанімована зусиллями М. Грушевського науково-громадська організація при Історико-філологічному відділі Всеукраїнської Академії наук, що функціонувала на засадах автономії та об'єднувала співробітників академічних установ, викладачів вищих навчальних закладів, архівістів і музейних працівників Києва й інших міст України.

2. Студіювати діяльність гетьмана Д. Апостола В. Дубровський розпочав ще за років навчання у Ніжинському історико-філологічному інституті під керівництвом Г. Максимовича. Згодом він підготував ґрунтовну працю «Данило Апостол і його гетьманство», рукопис якої загинув у роки Другої світової війни.

3. У середині 20-х рр. В.Дубровський плідно вивчав аграрну історію і в 1925 р. захистив дисертацію на тему «Селянські рухи на Україні після 1861 р.» (науковий керівник - Д. Багалій). Водночас він готував до друку збірник документів у двох томах під робочою назвою «Акти про кріпаків», подальша доля якого не відома.

4. Глушко Сильвестр Васильович (1896-1961) - історик, співробітник Науково-дослідної кафедри історії України в Києві, яку очолював М. Грушевський, репресований у 30-х рр.

5. Савченко Федір Якович (1892 - після 1938 р.) - історик, один із найближчих співробітників М. Грушевського, репресований у 30-х рр.

6. Див. примітку 4.

7. За свідченням самого В. Дубровського, доповідь «про політичні відносини України й Росії за часів гетьмана Апостола» на засіданні Історичної секції ВУАН він виголосив у 1928 р.